

Rahvusvaheline Välis-Balti arhiivikonverents

■ 2006. aasta jaanipäeva järel ja suvepuhkuste eel toimus Tartus rahvusvaheline Välis-Balti arhiivikonverents *International Conference on the Baltic Archives Abroad*. 27.–30. juunini toimunud üritusel said Tartus Kirjandusmuuseumi ruumes kokku üle 120 inimese kümne riigi mäluasutustest. Konverentsi peakorraldajad olid Kirjandusmuuseum, Rahvusarhiiv ja Karl Ristikivi Selts. Ürituse läbiviimist toetasid Haridus- ja Teadusministeerium, Eesti Kultuurkapital ning Rootsi ja Kanada saatkonnad Eestis.

Välis-Balti arhiivikonverentsi korraldamise idee sündis Välis-Eesti arhiiviainest hoidvate Eesti mäluasutuste kohtumisel 2005. a. kevadel. Kõne all olnud rahvastikuministri algatus Välis-Eesti arhiivide suunal ehk Rahvuskaslaste Programm viitas enne täpsemate eesmärkide seadmist vajadusele saada ülevaade vastavate arhiivide hetkeseisust ja plaanidest. Samuti jõuti järeldusele, et laiapõhjalisema teabe saamiseks tasub pöörduda ka läti ja leedu huvigruppide poole väljaspool kodumaad. Peagi sõnastati konverentsi eesmärk – ülevaate saamine Välis-Balti kultuuripärandi olukorrast, vajadustest ning koostöö väljavaadetest. Just neile kolmele teemale keskenduti kolme kõnepäeva kolmekümnes ettekandes. Allpool pikemalt sõnavõttudest, põgusalt ka ümarlauast ja ühisüritustest.

Konverents algas korraldajate avakõnede ning Rootsi suursaadiku Dag Harteliuse tervitussõnadega. Kõik kõnelejad pidasid kodu- ja Välis-Balti kogukondade kokkukutsumist tänuväärseks ettevõtmiseks ning avaldasid lootust saada räägitust tulu edasise koostöö edendamiseks ja uute kontaktide loomiseks. Järgnes avaettekanne, kus Tartu Ülikooli arhiivinduse õppetooli juhataja professor Aadu Must andis ülevaate Eestit puudutavast arhiiviainest arhiivides üle ilma. Eesti ja eestlaste heitlik ajalugu ja korduv sund ümberasumisteks 20. sajandil on tinginud *Estica* paiknemise erinevais riikides, samuti ainese hävimise või püsiva hävismisohu. Et isendale ja avalikkusele tõhusamalt teadvustada olulise mälupanga olemasolu võõrsil,

tuleb arhivaalide väljaselgitamise kõrval tegelda aktiivselt selliste arhivaalide käibeletoomisega, samuti kasutamismõimaluste loomisega, näiteks kopeerimisega. Eriti oluliseks pidas eeskõneleja Eesti ja välismaa erialaspetsialistide ja entusiastide vahelise koostöö süvendamist.

Järgnesid ettekanded Eesti mäluasutuste vaatevinklist. Nii Rahvusarhiivi (Tiiu Kravtsev), Eesti Rahva Muuseumi (Riina Reinvelt), Eesti Kunstimuuseumi (Juta Kivimäe) kui ka Kirjandusmuuseumi (Piret Noorhani) esindajad valgustasid asutuste senise tegevuse ja väliseestlastelt kogutu kõrval plaane tulevikuks. Rahvusarhiiv tõstis esile ülevaate loomist olulisemate välisarhiivide seisukorrast, arhiivide nõustamist arhiivikorastamise juhiste koostamise kaudu ja samuti Välis-Eesti ainesele avaramate juurdepääsuvõimaluste leidmist. Eesti Rahva Muuseumi siht nn. idaeestlaste ja lääne-eestlaste suunal on eeskätt koguda mälestusi, päevikuid ja fotosid. Kuigi muuseumi lääne-eestlaste kogus on ligi 2000 eset, millest mõnigi on rariteet, alustades portselannukkidest ja lõpetades ESTO lipuga, ei soovi muuseum vastu võtta käsitööna valmistatud esemeid ega klassikalisi arhiivimaterjale. Kunstimuuseum peab kunstiteoste kõrval eriti väärtuslikuks kogumisaineks kunstnike isiklikku pärandit, näiteks kirjavahetust ja isiklike märkmeid. Kunstnike isikuarhiivide, eriti kadumisohus arhiivide kodumaale jõudmisel on kunstnike loomingu mõistmiseks hindamatu väärtus. Kirjandusmuuseumi kolm arhiivi (Eesti Kultuurilooline Arhiiv, Eesti Rahvaluule Arhiiv ja Arhiivraamatukogu) on sarnaselt Eesti Rahva Muuseumile talletanud eestlaste kultuuripärandit kogumisekspeeditsoonidel nii Itta kui ka Läände. Kogumistöö on olnud eriti aktiivne viimasel viieteistkümnel aastal, mil on loodud andmebaase ja ilmunud trükiseid. Peamine suund oli ja on elulugude ja isikuarhiivide kogumine, eesmärk on tagada kogutule mugav ligipääs. Võttes kokku kõikide mäluasutuste tegevuse, on töö toimunud paljuski tänu juhuslike kokkulangetumisele ja väliskogukondade kaasabile. Koostööprojektide tihendamiseks ja koordineeritud tegevuskava ehitamiseks on tänaseks rajatud väga head eeldused.

Eelöeldu kehtib ka teiste Eesti mõjukate mäluasutuste kohta. Rahvusraamatukogu (Mihkel Volt), Tallinna Ülikooli Akadeemiline Raamatukogu (Anne Valmas), Tartu Ülikooli Raamatukogu (Mare Rand), Spordimuuseum (Kalle Voolaid) ja Võru Linnaraamatukogu (Inga Kuljus) tutvustasid nii väliseestlusega seotud kogusid ja kogumisahtsioone kui ka lähitule-

vikku kavandatud ühisprojekte. Tänu tihedatele kontaktidele kultuurilembeliste väliseestlastega on kogutud märkimisväärne hulk haruldasi trükiseid, Spordimuuseumi puhul ka esemeid. Trükiste kättesaadavus paraneb pidevalt nii *on-line* andmebaaside kui ka digiteerimise toel, ent terviklik elektrooniline ligipääs kogudele on aeganõudev ja eeldab jätkuvat tihedat koostööd mäluasutustega meil ja mujal.

Teisel päeval said sõna Kanada eestlased, kes moodustasid konverentsile saabunuist ka suurima esinduse. Roland Weiler Tartu Instituudi Arhiivi ja Raamatukogu eestkõnelejana andis ülevaate asutuse tegevusest Tartu Kolledži ruumides Torontos. Vabatahtlike aktiivse kaasabi ja Endel Aruja aastatepikkuse panuse tulemusel on seal kogutud arvukalt trükiseid ja isikuarhiive ning seltside-ühenduste pärandit. Tundes muret kehvapoolsete säilitustingimuste ja arvukate dublikaatide pärast, esitas arhiivipidaja küsimuse, kas sellist kogu läheb tulevikus kellelegi üldse vaja ja kui, siis kas just Kanadas. Teas Tanner tutvustas Eesti Arhiivi Vancouveris ja tõstis esile praktiliste oskuste omandamise vajaduse arhiivide korrastamisel ja kirjeldamisel. Tema sõnul on kaaluka tähtsusega ka ühise infovõrgu loomine nii arhiiviainesele juurdepääsuks kui ka kogemuste vahetamiseks.

Need teemad leidsid käsitlemist ka Toronto Ülikooli õppejõudude doktor Tiina Kirsi ja professor Jüri Kivimäe ettekannetes. Jätkates Elmar Tämpõllu sissetallatud rajal, on mõlema südameasjaks VEMU ehk Välis-Eesti muuseumi väljaarendamine. Selleks tuleb saada ülevaade isiku- ja perekonnakogudest kahe suures arhiivis – Eesti Keskarihiivis Kanadas ja Tartu Instituudi Arhiivis. Kindlasti läheb usalduse taastamiseks vaja info ringlust kogukonna piires. Näiteks on elulugude ja mälestuste vabatahtlik kogumisrühm, nn. mälutunglad võitnud vanema põlvkonna usalduse. Selle viljaks on kogutu salvestamine CD-dele ja näituste korraldamine. Professor Kivimäe märkis, et kuigi põhjalikud uurimused väliseestlase teemal on oodatud ja paljulubavad, tuleb arvestada raskustega ainese määratlemises ning piirangutega allikate kättesaadavuses. Vanema pagulaspõlvkonna asendumine nooremaga on paratamatult toonud kaasa küsimusi talletatu käekäigust tulevikus – mida, kellele, kus hoida ja väärtustada ehk laiemalt: kas olla või mitte olla? Kohalike enamus on arhiiviainese Eestisse toomise vastu. Võti peitub digiteerimises (kõneleja nimetas ka digiarhiivi loomist) ja palgalise tööjõu rakendamises. Võttes sihiks VEMU, võimaldaks see

lähiaastail koondada väliseesti kultuuripärandi eriainelised kollektsioonid nii dokumentide kui ka museaalidena, paraneksid korrastamise, säilitamise ja eksponeerimise tingimused. VEMU tähendaks ühtlasi monumenti ühele osale eesti pagulaskonnast Läänes ja avaldaks mõju kaugemalegi.

Eesti kogukonda Venemaal valgustasid Peterburi, Omski ja Krasnojarski eestlased ning nende järeltulijad. Ilja Lotkin Omski Ülikoolist andis ülevaate väikeste rahvusgruppide tegevusruumist 1920. aastate Venemaal. Uurimist võimaldab Omskis asuv lähiajaloo dokumenteerimise keskus, kus hoiul nn. maaintelligentsi elu-olu peegeldav aines. Kõneleja kinnitustel on just selle keskuse dokumendid Siberi eestlaste etnosotsiaalse ajaloo uurimiseks hindamatu väärtusega. Veronika Mahtina Peterburi Eesti Seltsist tutvustas eestlaste kogukonda 19. ja 20. sajandi Peterburis ning tänaseid ettevõtmisi kohalikus eestlaskonnas. Kõrvalepõige arvude maailma näitab, et kui praegu elab Venemaal hinnanguliselt 28 000 eestlast, neist Peterburis u. 2200, siis sajand tagasi oli eestlaskond ainuüksi Peterburis ligi 10 000-pealine. Kuigi Peterburis tegutseb mitmeid eesti seltsi, on kogukonna haaramisel tervikuna olulisel lünki ning arhiivide kasutajaid napib. Sama tõdemuseni jõudis Krasnojarski Eesti Seltsi esinaine Vera Oinets-Nikolajeva. Kohalik eestlaskond, 1993. a. seisuga ligi 6000 inimest, hoiab identiteeti tähtpäevade ühiste tähistamisega. Tõsi, viimase viieteistkümnelt aastaga on tihenened kontaktid kodumaaga, noorem põlvkond on saanud ka võimalusi Eesti külastamiseks. Sihipärane koostöö nii Venemaa eri piirkondade vahel kui ka Eestiga vajab aga ülesehitamist ja -ehitajaid.

Teise päeva lõpetas rahvastikuminister Paul-Eerik Rummo tervitus videolindilt. Ministri sõnul on arhiivid olulised kultuurimälu kandjad ja seda mitte üksnes riikide ja rahvuste tasemel, vaid ka igapäevase jaoks isiklikult, sügavuti. Sest kui mälu veab alt või midagi ununeb, saab seda arhiivide varasalvest järele vaadata. Autentselt ja neutraalselt. Igapäevane koostöö nii Venemaa eri piirkondade vahel kui ka Eestiga vajab aga ülesehitamist ja -ehitajaid.

Konverentsi viimasel kõnepäeval avanes ürituse nimes välja hõigatud Välis-Balti teema ehk Balti arhiiviainese maailmas. Algatuse tegid Ameerika eestlased. Eesti Arhiivi Ühendriikides (Lakewoodis) juhataja Enda-Mai Michelson-Holland tõstis esile juurdepääsu võimaluste avardamise nimel teostatud töid ja digitaalajastu

usaldamist (näiteks on Vaba Eesti Sõna aastatest 1949–2003 saadaval CD-del), samuti on saadatud raamatuid Eesti koolidele ja mäluasutustele. Tema sõnul on *on-line* indekseerimine ja publitseerimine hädavajalik kasutajate hoidmiseks ja identiteedi kestmiseks. Originaaldokumentide asumine asukohamaades on loomulik, tuleb vaid välja pakkuda kaasaegseid kasutusvõimalusi ja miks mitte teha seda üleilmse infovõrgu (*global information network*) kaudu. Kuigi nimetatud arhiiv hõlmab põhijoonel Eesti diasporaad, on suund võetud tihedale koostööle Minneapolises paikneva Immigratsiooniajaloo Uurimiskeskusega, kes koondab Balti kogukonda laiemalt, puudutades enam kui sadat tuhandet inimest. See Minnesota Ülikooli alluvuses tegutsev keskus hõlmab niisiis eesti, läti ja leedu kultuuri-pärandit, dokumente on üle võetud ka eelkirjelatud Eesti Arhiivist Ühendriikides (juurdepääs kogule avaneb keskuse kodulehe elektroonilisest teatmestust). Keskuse tegevusest ülevaate esitanud Minnesota Eesti Seltsi esimees Kalju Kubits rõhutas talletatud teabe ühiskondlikku missiooni Teise ilmasõja järgses maailmas – oluline oli võimalikult autentselt säilitada kolme Balti riigi ühiskondlikku ja kultuurilist infrastruktuuri, kui-võrd selle säilimine emamaades oli tõsisel ohus. Kindlasti ei saa ainesele ligipääs ja suhtlusvõrgu loomine piirduda vaid akadeemilise kasutajaga, eeskätt tuleb silmas pidada kogukonna vajadusi ja integreerumist. Aktiivne koostöö toimub Washingtoni ja Stanfordini ülikoolidega.

Rootsi eesti kogukonnast kõnelesid Uppsala Ülikooli professor Carl Göran Andræ ja Balti Arhiivi juhatuse liige Katrin Meerits. Professor Andræ on uurimistöode käigus kokku puutunud paljude eesti arhiivide, eriti isikuarhiividega. Neist mitmed olulised on jõudnud tagasi Eestisse. Põhiküsimusi Rootsi poolt vaadatuna on hetkel kaks: millistes arhiivides Eestis asuvad Rootsist kodumaale toodud kogud ja millistesse Eesti arhiividesse saata Rootsist leitud Eesti arhiivianes? Professori veendumusel on käes tagumine aeg luua koordineeriv keskus asukohaga vaieldamatult Eestis. Katrin Meerits pööras pilgu 1950-ndatesse aastatesse, mil Balti Arhiiv asus aktiivselt tegutsema. 1970-ndatel anti välja arhiivide korrastamise juhis ja osaleti arhiivinduslikel mõttevahetustel Rootsi Riigi-arhiivi juures. Eesti ainek arhiivile üle andma kutsuti üles ka Rootsi avalikkust. Kõige kaalukama osa Balti arhiivi pärandist moodustavad ühiskonnategelaste isikuarhiivid. Balti Arhiiv on seisukohal, et kõik arhiivi jõudnu on sobiv säilitada Rootsis, v. a. riiklikud dokumendid. Sel

põhimõttel on Eestisse jõudnud eksiilvalitsuse arhiiv. Mureküsimus on arhivaalide nõuetele vastav säilitamine.

Maie Barrow tutvustas Eesti Arhiivi Austraalias. 1952. aastal asutati Austraalia Eestlaste Selts ja ühtlasi tänaseni püsiv arhiiv – vanim väliseesti arhiiv! Kui arhiivi algusaegadel oli sihiks pagulaste kohta teabe kogumine kõige laiemas tähenduses, üle ilma, siis Eesti iseseisvuse taastamise järel võeti eesmärgiks koguda ja säilitada Austraalia eestlaste ajalugu (kohalike hüüdlause kõlab: *Happily Australian but Estonian too!*). Täna on umbes 3/4 arhiivist korrastatud, süstemaatiline korrastustöö ongi seatud esikohale. Kuna Austraalia arhiivid on huvitatud vaid Austraaliat puudutavatest materjalidest, siis on kahtlemata vajadus anda Eesti arhiividele üle aines, mida ei saa tulevikus Austraalias hoida. Sestap on vaja teada, missugune on arhiivide spetsiifika Eestis ja kuidas vajalikku kätte saab. Originaali füüsiline asukoht ei ole seejuures oluline. Sarmika esineja ülimalt haaravast sõnavõtust jäi kuulajatele kõrvu veel üks vahva ettepanek, mida siinkirjutaja ei saa kuidagi edastamata jätta: “Sekretärid, kirjutage koosolekute protokolle elavalt! Keegi ei taha hiljem lugeda pelgalt küsimusi ja otsuseid, küll aga arutelusid.”

Läti ja Leedu välisarhiividest rääkisid asjatundjad kodumaalt ja võõrsilt. Daina Kļaviņa ja Māris Brancis Läti Riigiarhiivist käitlesid välislätlasi puudutava arhiivianese kogumist ning koostööd Välis-Läti kogukonnaga. Direktress Kļaviņa väitel on neis kogukondades üle 1000 isikuarhiivi. Uurimistöö seisukohalt peaksid kõik Välis-Läti arhiivid asuma aga Lätis, kus tuleks luua ka eksiiliuurimise keskus. Oluline on kaasata inimesi, kes tunnevad väliskogude sisu, ja muuta kogud kättesaadavaks. Pea samal arvamusel oli M. Brancis. Ta tõmbas suurte kogukondade – Austraalia ja Kanada – puhul paralleele sealsete Välis-Eesti arhiividega, kus samuti on peamised kogud kogukondade juures. Läti Riigiarhiiv algatas aga 1993. aastal kogumiskampaania, mille tulemusel on paljude pagulasorganisatsioonide allikad jõudnud Lätti. Riigiarhiivi huvi on tuua võimalikult paljud arhiivid, iseäranis isikuarhiivid, tagasi koju. Seda vaatamata säilituspaikade kitsikusele ja korrastuskäte puudusele. Siiski kimbutab lõunanaabreid jätkuvalt välisarhiivide õige asukoha küsimus.

Välislätlane Andris Kesteris Läti Arhiivi ja Raamatukogu Kanadas esindajana rõhutas, et asukohamaade kultuuripärandi tuleviku üle

saavad otsustada eeskätt pagulased ja nende järeltulijad. Asukohamaa pagulaste ajalugu kuulub kokku vastava maa ajaloo ja seda sidet ei saa jõuga katki rebida. Pealegi on kohalike arhiivide taga paljude elutöö. Muidugi tuleb teada kaasaegse arhiivitöö põhimõtteid ja erialaselt kogemusi vahetada. Sama oluline on ligipääsu tagamine digiteerimise kaudu. Kõneleja oli veendunud, et mälu säilitamise küsimust ei saa võtta kui amatöörlikku nokitsemist, vaid kui süsteemset ja põhjalikku tööd. Ta kordas juba mitme eelkõneleja öeldut, et originaali asukoht ei ole tänapäeva infoühiskonnas kandva tähtsusega.

Stanfordi Ülikooli Hooveri Instituudi Arhiivi esindaja David Jacobs andis ülevaate Balti kogudest instituudi arhiivis. Tegemist on strateegiliselt mõjuka arhiiviga, mille kogude seas troonivad poliitikute ja diplomaatide isikuarhiivid juba 1918. aastast alates. Arhiivi mainet näitab kas või fakt, et ka Balti riikide presidendid tavatsevad seda arhiivi külastada. Arhiivi kasutatavus on sage, sest poliitika pakub paljudele huvi. Samuti loodetakse kontaktide tihenemisele Balti mäluasutustega. Välis-Läti kogudest kõneles ka Valters Ščerbinskis Läti Ajalooarhiivist. Ta pidas oluliseks teadmist, kus üks või teine Läti ajalooline oluline välisarhiiv asub, ning seejärel vaagida ainese mikrofilmimise või Läti toomise võimalusi. Peamine kartus üleandmise ees on seotud säilimise ja juurdepääsuga. Seni on ka vastuseta küsimus, kas ja kuidas peaksid Läti Riigiarhiiv ja Läti Ajalooarhiiv kaasa aitama ainese valimisele mikrofilmimiseks.

Konverentsi viimane vaatus kuulus kolmele leedulasele. Linas Saldukas Leedu Emigratsiooni Instituudist tutvustas asutuse eesmärgi. 2000. aastal Vytautase Ülikooli algatusel loodud instituut seadis eesmärgiks uurida Leedu diasporaa kultuurilist, poliitilist ja sotsiaalset tegevust, samuti kultuuriväärtusliku ainese kogumist pagulaskonnast. Innukalt organiseeritakse ka seminare ja teisi avalikkuse kaasamisel toimuvaid üritusi. Kogumistegevust takistab jätkuv umbusk Leedu mäluasutuste vastu, samal ajal on mitmed asukohamaade arhiivid hävimisohus. Leedu jõudnud aines on pihustunud erinevate asutuste vahel. Instituut püüdleb tegevuse koordineerimise ja teabe koondamise poole. Hetkel on rõhuasetus publitseerimisel ja instituudi olemasolu tutvustamisel. Jolita Steponaitienė ja Jolanta Budriūnienė Leedu Rahvusraamatukogust andsid teada Leedu pagulaskirjanduse kogumisaktsioonist. 1990–2005 on Leedu suuremad raamatukogud kogunud

Välis-Leedu materjale hulgaliselt. Haruldased leiud on 14. sajandi inkunaablid, käsikirju on kokku ligi 30 000. Pagulasperioodil trükiti võõrsil umbes 9000 raamatut, neist ca 7000 leedu keeles. Trükised on laiali üle maailma, suuremate kogukondadena olgu nimetatud Ühendriike, Kanadat, Austraaliat, Saksamaad, Itaaliat, Ühendkuningriiki. Suurimas leedukate kogukonnas, Ühendriikides, anti välja ka entsüklopeediaid. Leedu Rahvusraamatukogu tegeleb Välis-Leedu trükiste bibliograafia 1945–1990 väljaandmisega, järg on jõudnud juba 3. osani.

Sellega olid konverentsi ettekanded ühel pool ning viimane tööpäev pühendati rahvuslikele ümarlaudadele. Meeleolukate, ent sisukate diskussioonide tulemuseks oli nii eesti- kui ka ingliskeelne memorandum. Selle 11 punktis võeti kokku peamine – tagada Välis-Balti arhiivide säilimine ja avatus, tihendada koostööd asukohamaade ja Balti riikide vahel ning luua infoportaal arhiividele juurdepääsu tõhustamiseks. Järgmine samalaadne üritus leiab aset 2009. aastal. Memorandumi terviktekstiga, samuti konverentsi teesidega, sh. ingliskeelsete tõlgetega, saab tutvuda konverentsi kodulehe vahendusel (vt. viidet lehelt www.kirmus.ee). Teesidevihik on avaldatud ka trükisena (ISBN-13: 978-9949-418-50-3).

Tagasisaate lõpetuseks olgu märgitud, et konverentsi tihedasse ajagraafikusse mahtus ka üks raamatusitlus ning mitu ekskursiooni. Tartu Ülikooli Välis-Eesti Uuringute Keskus esitles kogumikku “Suur põgenemine 1944. Eestlaste lahkumine Läände ja selle mõjud”. Kogumiku ettekanded pärinevad 2004. a. sügisel peetud rahvusvaheliselt teaduskonverentsilt. Õhtutundidel kolme tööpäeva järel oli külastatel võimalus osa saada nii eesti- kui ingliskeelsetest ekskursioonidest Kirjandusmuuseumi, Ajalooarhiivi ja Eesti Rahva Muuseumi. Viimasel tööpäeval said huvilised tutvuda Tartu Linnamuuseumi ja Spordimuuseumiga. Laupäeval väljasõidupäeval Tallinna külastati Eesti Kunstimuuseumi, Tallinn Ülikooli Akadeemilist Raamatukogu ning Riigiarhiivi. Konverentsi meeleolukamateks koosviibimisteks kujunesid kahtlemata aga vastuvõetud Haridus- ja Teadusministeeriumi saalis avapäeva järel ning Eesti Rahva Muuseumi valdustes Raadil 30. juuni soojal suveõhtul.

Rahvusarhiiv tänab kõiki osalejaid ja konverentsi edukale laabumisele kaasaaitajaid!

Birgit Kibal